परीक्षिन्नाटकचक्रम् ... २०

卐

॥ परिवर्तनम् ॥

卐

रचयिता
पंडित ओगेटि परीक्षित् शर्मा, एम्. ए.

परीक्षिन्नाटकचक्रम्... २०

卐

॥ परिवर्तनम् ॥

卐

रचयिता
पंडित ओगेटि परीक्षित् शर्मा, एम्. ए.

प्रकाशक: —

ओगेटि अच्युतराम शास्त्री एम्. ए.

卐

पुस्तक प्राप्तिस्थलम् —

पं. ओगेटि परीक्षित् शर्मा एम्. ए.

जि ७, शिवकीर्ति, घोरपडी,

पुणे ४११ ००१.

महाराष्ट्र (भारत)

卐

सर्वाधिकारा: —

प्रकाशकायत्ता:

卐

मुद्रक: —

मे. शंकरराव राजहंस आणि कंपनी

२०३८, जान महंमद स्ट्रीट, पुणे ४११ ००१.

महाराष्ट्र (भारत)

।। परिवर्तनम् ।।

गीतां बोधितवन्तं। श्रीकृष्णं मानुष विग्रहवन्तम्।
जनता हृदयान्तस्थं। नौमि विश्वरूपिणं देवम् ।।

(नान्द्यन्ते)

(सुस्मितावासन्त्यौ उपविश्य हसन्त्यौ संभाषेते अत्रान्तरे हठात् वार्तापत्रिकां पठन्ती सुस्मिता वासन्तीं कथयति)

सुस्मिता — सखि वासन्ति, श्रुणु अद्य सप्तघण्टावादनसमये परिवर्तनं नाम नाटकं गीर्वाणनाटक मण्डलीयाः संस्कृतभाषायां प्रदर्शयन्ति। प्रवेश शुल्कः रूप्यकद्वयम्।

वासन्ती — परिवर्तनं नाम नाटकं गीर्वाण भाषायाम् ?

सुस्मिता — परिवर्तनं, इति श्रवणेन जीविते परिवर्तितस्य महापुरुषस्य जीवित सम्बधीयमेतत् नाटकं इति द्योतते।

वासन्ती — कविः कः ?

सुस्मिता — कविः गीर्वाणान्ध्र भाषाप्रवीणः पन्डित परीक्षित् शर्मा।

वासन्ती — हसे जानामि तम्।

सुस्मिता — कथं जानासि तम्।

वासन्ती — सः कविः एकदा अस्मदीय महाविद्यालये स्वरचित संस्कृत गीतानां गायनमकरोत्। तस्य गीर्वाणगेयचक्रवर्ती इति नामान्तरं विद्यते।

सुस्मिता — अनेन कानि कानि लिखितानि।

वासन्ती — अनेन ललित गीतालहरी इति गेयकाव्यम्, विंशति सर्गात्मकं (अखिल भारतीय कालिदास पुरस्कारेण सन्मानितं) यशोधरामहाकाव्यम्, अक्षय

गीत रामायणम्, सप्तविंशतिनाटकपरिमितं परीक्षिन्नाटकचक्रं इत्यादीनि काव्यानि विलिखितानि।

सुस्मिता — अरे आश्चर्यं संस्कृतभाषायां बहूनि काव्यानि लिखितानि अनेन महाकविना।

वासन्ती — अपि च सन्ति बहूनि।

सुस्मिता — हां, कानि कानि सन्ति कथय।

वासन्ती — प्रतापराणायनमहाकाव्यम्, ते हि नो दिवसा गताः इति गद्यकाव्यम्, सौन्दर्यमीमांसा इति अलङ्कार प्रबन्धं मित्यनानि बहूनि सन्ति।

सुस्मिता — अस्मिन् विंशतितमे शताब्दे अयं महाकविषु एकः विराजते।

वासन्ती — सखि, सुस्मिते एकदा तेनोक्तं, एतत् परिवर्तनं नाम नाटकं भक्त पुरन्दरदासमुद्दिश्य लिखितमिति।

सुस्मिता — कोयं पुरंदरदासः ?

वासन्ती — अयं कर्णाटकसंगीतशास्त्र साम्प्रदाये प्रथमः कीर्तनकारः। अनेन लक्षाधिक कर्णाटकभाषागीतानि रचितानि।

सुस्मिता — अयं प्रथमः कीर्तनकारः इत्युक्तं भवत्या अन्ये बहवः विद्यन्ते किम् ?

वासन्ती — बहवः सन्ति, किन्तु कर्णाटक संगीत शास्त्रसाम्प्रदाये ब्रह्मा-विष्णु महेश्वरत्रयमिव, त्यागराज, दीक्षित, श्यामाशास्त्रित्रयं कर्णाटकशास्त्रीयसंगीतं सागरोपमं विधाय लोकव्यापकं चकार।

सुस्मिता — कस्यां भाषायां कर्णाटक शास्त्रसंगीतं विलिखितम्।

वासन्ती — वाग्गेयकारः श्रीत्यागराजः आन्ध्रभाषांयां, मुत्तुस्वामि दीक्षितः गुरुगुह इति नामान्तरेण संस्कृतभाषायां, श्यामाशास्त्रीणः आन्ध्रभाषायां अन्नमाचार्यः आंन्ध्रभाषायां असंख्याकानि गीतानि लिलिखुः। सर्वेषु कर्णाटकसाम्प्रदाय संगीतकारेषुं वाग्गेयकारः श्रीत्यागराजः भानुमण्डलवत् द्योतते कर्णाटकसंगीतशास्त्रे।

सुस्मिता — अनेन तव भाषणेन मम ज्ञायते यत् आन्ध्रभाषायां कर्णाटक संगीतशास्त्रं अधिकांशेन विलिखितमिति।

वासन्ती — हां अशीत्यंश परिमितं कर्णाटक संगीतशास्त्रं आन्ध्रभाषायामेव विलिखितम्। आन्ध्रेतरैरपि आन्ध्र भाषायामेव कर्णाटक संगीतशास्त्रीयानि असंख्याकानि गीतानि विलिखितानि। तस्मात् कर्णाटक संगीतशास्त्रं आन्ध्रभाषायां निक्षिप्तं आरक्षितं इति कथने न कस्यापि विरोधः भवति, यतः इदं भाषणं सत्य दूरं न भवति।

सुस्मिता — किमर्थं आन्ध्रेतराः संगीतकानि आन्ध्रभाषायां विलिखन्ति।

वासन्ती — आन्ध्रभाषा संगीतभाषा इति सर्वेषां कलाराधकानां गायकानां च अभिप्रायः तस्मात् ते आन्ध्रभाषायां विलिखन्ति।

सुस्मिता — कर्णाटक संगीतस्य अर्थः कः ?

वासन्ती — इदं संगीतं एकवार श्रवणमात्रेणैव सर्वदा कर्णे अटति इति हेतोः कर्णाटक संगीतमिति ममाभिप्रायः, किन्तु न कर्णाटक देशीयं इति।

सुस्मिता — अधुना मया सविस्तरं ज्ञातम्। पुरन्दरदासमुद्दिश्य कृतं परिवर्तनं नाम नाटकं द्रष्टुं अहं अत्यन्त उत्सुका अस्मि।

वासन्ती — तन्नाटकं द्रष्टुं आवां गच्छावः।

सुस्मिता — त्वरस्व।

वासन्ती — (प्रसाधन मञ्जूषां गृहीत्वा) एहि गच्छावः। (इति गच्छतः)

(मञ्चे स्वपन्ती आस्ते छाया आपादमस्तकं वस्त्राच्छादनं विधाय, ततः प्रविशति तस्याः पतिः प्रभाकरः)

प्रभाकरः — (आत्मगतम्) वत अद्य बहुपरिश्रान्तोऽस्मि प्रातः प्रभृति अहिण्डमानः। ह्यः प्रभृति न किमपि खादितं मया। बुभुक्षा मां बाधते। (पत्न्याः समीपं गत्वा) हञ्चे अधुना अहं बहु बुभुक्षितोऽस्मि यत् किञ्चित् खाद्यं देहि। (इति नागदन्ते उत्तरीयं निक्षिप्य आसने उपविशति)

छाया — (मञ्चे इतस्ततः लुठन्ती) अद्य गृहे पाकः न कृतः। न किमपि विद्यते भोक्तुम्।

प्रभाकरः — किमर्थं न कृतः।

छाया— गृहे गोधूम चूर्णं न विद्यते, तण्डुलाः न सन्ति। न किमपि शाकादिकं विद्यते, किं कुर्यां कथं कुर्याम्? (इति इतस्ततः खट्वायां लुठन्ती वदति)

प्रभाकरः — हञ्जे, प्रातः रूप्यपञ्चकं दत्वा अगच्छम् खलु, तत् किं कृतम्?

छाया — कुटुम्बे अनेकानि छिद्राणि सन्ति। प्रवाहरूपेण यदि लक्ष्मीः समागच्छति तर्हि छिद्रपूरणमेव भविष्यति। पञ्चरूप्यकेन किं भविष्यति? कथं भविष्यति।

प्रभाकरः — तत् रूप्यपञ्चकं किं कृतम्?

छाया — दुग्ध गोपालकाय दशरूप्यकाणि दातव्यानि इति भवान् जानाति।

प्रभाकरः — तस्मात्।

छाया — अद्य प्रातः सः आगत्य तस्य पत्नी शीतज्वरेण बाधते इति तस्मात् दश रूप्यकाणि वैद्यकीय उपचाराय अपेक्ष्यन्ते इति मे कण्ठोपरि उपविष्टः आसीत्।

प्रभाकरः — ततः किं कृतं भवत्या?

छाया — ततः पञ्चरूप्यकं अयच्छं तस्मै।

प्रभाकरः — किमर्थं रूप्यपञ्चकं दत्तम्? हस्ते अधिकं न विद्यते इति ज्ञात्वापि त्वं दत्तवती असि। रूप्यकद्वयं उत रूप्यकत्रयं वा दत्वा अनन्तरमागच्छेति वक्तव्यं, त्वं मूर्खा असि।

छाया — नाहं जाने अस्मत् सकाशे केवलं पञ्च रूप्यकं विद्यते इति। भवतः समीपे अधिकं विद्यते इति मत्वा एवमकरवम्। मया अनालोच्य कर्म कृतम्। मया प्रमादः कृतः क्षमस्व।

प्रभाकरः — गतं गतमेव। विस्मर। त्वं मा विचारय। न किमपि विद्यते किं गृहे पातुं उत खातुम्।

छाया — किञ्चित् आम्लतक्रं विद्यते। तस्मिन्तक्रे लवणं उत शर्करां वा

मिलाप्य पिबतु। किञ्चित्कालं विश्रान्तिमनुभूय भवदीय मित्रेभ्यः किञ्चित् धनं ऋणमानीय विपण्यां मुद्गदाळीं, तण्डुलान्, शाकाय वार्ताकं, दार्विकान्, उर्वारुकान्, कारवेल्लान्, पटोलीन्, चुक्रं, नवनीतं इत्यादिकं आनयतु पाकं करिष्यामि।

प्रभाकरः — न कोऽपि मे मित्रं दातुं समर्थः भवति, यतः अयं मासस्य अन्तिमसप्ताहः।

छाया — तर्हि मे मङ्गलसूत्रं गृहीत्वा पुरंदरस्य विक्रयस्थाने दत्वा प्रत्यान्नायं रूप्यकाणि गृहणातु अनन्तरं शाकादिकं आनयतु भवान्।

प्रभाकरः — हञ्जे किं त्वं उन्मत्तासि ? नोचेत् ते बुद्धिनाशः संजातः।

छाया — कियत्कालं एवं संसारं करिष्यामि। कियत्कालं रूप्यकद्वयेन रूप्यक त्रयेण कालयापनं भविष्यति। यदि जीवितं एवं भवेत् तर्हि मरणमेव योग्यं भवति मे। यदि मङ्गलसूत्रदानेन प्रत्यान्नायं द्विशतपरिमितं उत त्रिशतपरिमितं धनं लभेत् तर्हि एक सताहपर्यन्तं कालयापनं भविष्यति अशनेन। मम शिरोबाधा जायते अस्मिन् निर्धनकुटुम्ब जीविते।

प्रभाकरः — तथा यदि स्यात् देहि तत्र कर्णाभरणे। ते कर्णाभरणे निक्षिप्य तस्य सकाशे रूप्यकाणि आनयेयम्। मङ्गलसूत्रन्यासेन कुटुम्बस्य अनिष्टः भवति।

छाया — कियत् कालं अयं संसारः चलिष्यति एवं। दिनदिनमरणं शरदां शतायुष्यं भवति जीवितस्य।

प्रभाकरः — आवां धन्यौ यतः सन्तति र्नास्ति अस्मिन् दारिद्र्ये। प्रातः सायं च यत्किमपि भुङ्क्त्वा जीवितं यापयावः। प्रपञ्चे भोजनविहीनाः मानवाः सन्ति। यदि तुलना क्रियते तर्हि तेभ्यः जीवनेभ्यः अस्मदीय जीवनं सुखतरं भवति।

छाया — एवं विचारयतु भवान्।

प्रभाकरः — किमिति।

छाया —बहवः सन्ति लोके अस्मदपेक्ष्या,सकल संपन्नय वस्तुजालैः,विलासैः, राजभोगैः विराजमानाः इति, तैः तुलना कर्तव्या इति।

प्रभाकरः — हां मावद मुखं पिधेहि। देहि ते कर्णाभरणे। अहं अधुनैव पुरन्दरसमीपं गत्वा कर्णाभरणे तस्मै प्रदाय धनमानयेयम्।

छाया — गृहाण। (इति उपविश्य कर्णाभरणे कर्णाभ्यां अपास्य प्रयच्छति)

प्रभाकरः — (गृहीत्वा) अद्याहं किञ्चित् विलम्ब्य समागच्छेयम् गृहम्।

छाया — कथं विलम्बः भविष्यति।

प्रभाकरः — पुरन्दरात् धनं गृहीत्वा विपणीं गत्वा शाकपाकाय किमपि क्रीत्वा आनयिष्यामि। तस्मात् किञ्चित् विलम्बः भविष्यतीति कथयामि।

छाया — सत्वरं आगन्तुं प्रयतस्व।

प्रभाकर — तथैव। (इति हस्ते शाक सञ्चीं गृहीत्वा नागदन्तात् उत्तरीयं गृहीत्वा कण्ठं परितः निक्षिप्य गच्छति)

छाया — (उत्थाय अन्तः गच्छति)

(यवनिका पतति)

* * *

द्वितीयं दृश्यम्

(पुरन्दरस्य आपणं। तस्मिन् आपणे सः रक्तोष्णीषं धृत्वा ललाटे दार्घिका रूप गोपीचन्दनोर्ध्वरेखालङ्कृतः तस्याः मध्ये अक्षतबिन्दुं समलंकृत्य वर्तते। सः लघुतुला समक्षं एकया पेटिकया सहितः उपविष्टः अस्ति। सः सुलोचन धारकः श्रेष्टि वेषे उपविष्टः। सः वस्त्रखण्डेन रत्नादीन् उल्लीढयन् इतस्ततः पश्यन् आस्ते)

(तत, प्रविशति प्रभाकरः)

प्रभाकरः — नमस्ते श्रेष्ठिन्। किं उपचीयते ते व्यापारः।

पुरन्दरः — व्यापारः उपचीयते। किन्तु अद्य न कोऽपि ग्राहकः समागतः। अद्य प्रातः उत्थायकृष्ण मार्जारं अपश्यम्। अद्यां किं भविष्यति वा नाहं जाने। अस्मात् स्थानात् एकमङ्गुलमपि न चलितोऽस्मि। अहं अत्रैवोपविष्टोऽस्मि।

प्रभाकरः — (विहस्य) न चलितोऽस्मि इत्यनेन ज्ञायते वाहिनी रूपेण ग्राहकाः समागताः इति।

पुरन्दरः — (अट्टहासं कृत्वा) तथा यदि स्यात् मे आशाः आशयाश्च फलिष्यन्ति।

प्रभाकरः — पुरन्दर अहमागऽतोऽस्मि भवतां समीपं रूप्यकाणि ग्रहीतुम्।

पुरन्दरः — मम समीपे रूप्यकाणि कुत्र सन्ति। प्रातः प्रभृति न कोऽपि ग्राहकः समागतः। कथं मम समीपे रूप्यकाणां भावः। त्वं किं चिन्तयसि मत्सकाशे रूप्यकाणां वृक्षः अस्तीति।

प्रभाकरः — रूप्यकाणां वृक्षः नास्ति। किन्तु रूप्यकाणां खनिः विद्यते।

पुरन्दरः — मम समीपे रूप्यकाणां खनिः,अहो तावदैश्वर्यं मम कुत्र विद्यते।

प्रभाकरः — इतः पश्यतु भवान्। भवान् रूप्यकाणां दानं कुरु इति नाहं कथयामि। अहं ददामि कर्णाभरणे। (इति हस्तभस्त्याः पत्रबन्धनं बहिष्कृत्य तस्मै ददाति)

पुरन्दरः — (ते कर्णभूषणे गृहीत्वा भ्रूलतानर्तनं कारयन्) अहो एते श्यामिकयापूर्ण कर्णाभरणे। (इति निकषोपले उल्लीढति) सुतरां एते अन्यलोह मिश्रिते।

प्रभाकरः — किमर्थमेव वदसि पुरन्दर। मम विवाह समये एते मे श्वशुरेण प्रदत्ते। कथं एते श्यामिकयापूर्णे भवतः।

पुरन्दरः — अहं वस्तुस्थितिं कथयामि तत् सत्यम्।

प्रभाकरः — भवतु नाम कियत् धनं, एते न्यासं विधाय दास्यसि कथय।

पुरन्दरः — केवल शतरूप्यकाणि दीयन्ते।

प्रभाकरः — केवलं शत रूप्यकाणि। एते त्रिशत रूप्यक मूल्ये योग्ये भवतः। त्रिशत रूप्यकाणि प्रयच्छ। एक सप्ताहानन्तरं प्रत्यागत्य सर्वमपि धनं दत्वा पुनः कर्णा भरणे ग्रहिष्यामि।

पुरन्दरः — अयि ग्राहक अद्य न कोऽपि ग्राहकः समागतः। अद्य न किमपि कृतं, उत संपादितं मया। त्वं मां जानासि यदहं सज्जनः इति। अहं त्वां जानामि। तस्मात् स्नेहाद्वा सौहृदाद्वा अहं तुभ्यं पञ्चविंशत्यधिक शतरूप्यकाणि दास्यामि गृहाण।

प्रभाकरः — नहि पुरन्दर तथा नहि अशीत्युत्तर शतरूप्यकाणि देहि।

पुरन्दरः — एते योग्ये नहि, तावत् धनं दातुं। त्वं गृहीत्वा गच्छ। (इति वस्तु तस्मै दित्सति)

प्रभाकरः — पुरन्दर, सार्धशत रूप्यकाणि देहि भोः। अधुना एतत् धनेन बृहत्तर कार्यं कर्तव्यमस्ति तस्मात् अहं भवन्तं प्रार्थयामि।

पुरन्दरः — अद्य न कोऽपि ग्राहकः समागतः। समक्षं आगतां लक्ष्मीं प्रेषितुं मे बुद्धिः न भवति। ततः सार्धशत रूप्यकाणि ददामि। (इति कर्णाभरणं पेटिकायां निक्षिप्य सार्धशत रूप्यकाणि प्रयच्छति)

प्रभाकरः — (गृहीत्वा विकसित वदनः) नमस्ते श्रेष्ठिन्। (इति नमस्कृत्य जिगमिषति।

पुरन्दरः — ग्राहक, अहमपि सन्तुष्टोऽस्मि, त्वमपि सन्तुष्टोऽसि। "सन्तोष एव पुरुषस्य परं निदानम्।

(यवनिका पतति)

* * *

तृतीयं दृश्यम्

(पुरन्दरः तस्य पत्न्या भाष्यमाणः आस्ते)

पुरन्दरः — हञ्जे अद्य अत्युत्तम कर्णाभरणे मम आपणे निक्षिप्य एकः ग्राहकः मत्सकाशात् सार्धशत रूप्यकाणि गृहीत्वा निर्जगाम। त्वं पश्य एते कर्णाभरणे (इति तस्यै दर्शयति)

रमा — (तूलशकलैः दशाः कुर्वन्ती आस्ते, सा ते कर्णाभरणे विलोक्य) अत्यन्त सुन्दरे कर्णाभरणे। (इत्याश्चर्यं व्यक्तीं करोति)

पुरन्दरः — त्वं एते कर्णाभरणे उपयुङ्क्ष्व, यावत्पर्यन्तं सः ग्राहकः रूप्यकाणि प्रदाय ग्रहिष्यति।

रमा — भोः परेषां वस्तु उपयोगेन मे आनन्दः न भवति। सा नारी कुटुम्बे सौख्यहीना, जीवितुं पित्रा दत्तं वस्तुचयं न्यासीकृत्य तत् धनेन कालं यापयति। तस्याः कर्णाभरणे अहं धृत्वा आनन्देन कथं नर्तिष्यामि।

पुरन्दरः — अस्मिन् विषये तव मास्तु दयार्द्रभावः। यथा कथंचित् जीवनमेव योग्यं जगति। मम सिद्धान्तस्तु ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्। मम नास्ति कापि दया।

रमा — ब्राह्मणानां विज्ञानार्जने श्रद्धा भवितव्या। व्यापारे वृद्धिव्यापारे तेषां बुद्धिः न प्रसारणीया इति परम्परा खलु। त्वं कथं परेषां वस्तुषु दयाविहीनः क्रौर्यं तां दर्शयसि।

पुरन्दरः — किं त्वं मे वेदान्तं कथयसि। अहं एवं करोमि तस्मात् त्वं गृहे सुखी वससि। तत् त्वं मा विस्मर।

रमा — ब्राह्मणानां व्यापारवृत्तिः न योग्या। यदि ब्राह्मणः व्यापारं करोति सः व्यापारी एव न तु ब्राह्मणः। ब्रह्मज्ञानरतः ब्राह्मणः भवति। धिक् ते ब्राह्मणत्वम्।

पुरन्दरः — न कापि न्यूनता मम ब्राह्मणत्वस्य। अहं प्रतिदिनं पूजां करोमि आस्तिक्यबुद्ध्या। किन्तु जीवनाय अहं इमं व्यापारं करोमि।

रमा — व्यापारः ब्राह्मणस्य लक्षणं नहि। अत्र अस्मिन् व्यापारे स्वार्थता प्रलोभताच विद्येते। किमर्थं ते जीवने अत्यन्त व्यामोहः। तव जीवनाय तव कुटुम्बाय अन्यान् निर्धनान् सहमानवान् वञ्चयित्वा जीवन यापने मे स्वारस्यं न विद्यते।

पुरन्दरः — त्वं किमपि भण, यथा तुभ्यं रोचते। मम जीवने परिवर्तनं न भविष्यति। अहं व्यापारी ब्राह्मणः।

रमा — यदि त्वं व्यापारी ब्राह्मणः तर्हि अब्राह्मण एव। त्वयि ब्राह्मणत्वं न विद्यते। त्वं विद्यया जीवनं कुरु, विद्यादानं कुरु।

पुरन्दरः — ब्राह्मणः कः स्पष्टं कथय।

रमा — ब्राह्मणः जगति विद्यमानोऽपि जगति सम्बन्धयुतोऽपि संबन्ध हीनः इव प्रवर्तितव्यः पद्मपत्रस्थितं वारिवत्। सः सर्वदा अश्रीति बोधाचरणप्रचारणैः वाणीं सर्वव्यापिनीं विधास्यमानः परब्रह्मणि लग्नमानसः यदृच्छालाभसंतुष्टः कालं यापयितव्यः, नत्वन्यथा।

पुरन्दरः—त्वं न जानासि लोकवर्तनं। न कामपि बोधां त्वं कुरु। अहं जानामि किं कर्तव्यमिति।

रमा — सर्वं वेत्तारः पुरुषाः एव न तु स्त्रियः। भवतु नाम। त्वं यदा कदापि तव अज्ञानं ज्ञात्वा अवश्यं सन्मार्गगामी भविष्यसि। त्वादृशान् पुरुषान् अहं प्राचीन भारत इतिहासे अनेकान् अपश्यम्। कालः परिवर्तते तथा मानवोऽपि परिवर्तनं प्राप्नोति।

पुरन्दरः — किं समाप्तं तव प्रबोधनम्। गच्छ अन्तः, भोजनवेला जाता, भुक्त्वा सपदं पुनः आपणं गन्तव्यं विद्यते। अहं उद्यमशीलः पुरुषः।

रमा — जानाम्यहं कियत्कालं एतादृशजीवनं चलिष्यति। (इति अन्तः गच्छति पुरंदरोऽपि अन्तः गच्छति)

(यवनिका पतति)

* * *

चतुर्थं दृश्यम्

(पुरन्दरस्य आपणे पुरन्दरः पूर्ववत् उपविष्टः अस्ति। ततः प्रविशति ब्राह्मणः भस्म त्रिपुण्ड्रान् ललाटे कृत्वा गोष्पाद शिरवायुतः धौतपरिधानधृतः उत्तरीय शोभितः)

ब्राह्मणः — अयि भोः श्रेष्ठिन् वर्धते व्यापारः।

पुरन्दरः — (उत्थाय) नमांसि ब्राह्मण। (इति नमस्करोति) उपविशन्तु भवन्तः। (इति आसनं दर्शयति)

ब्राह्मणः — कार्यार्थमागतोऽहं अवश्यं उपविशेयम्। (इति उपविशति)

पुरन्दरः — महाब्राह्मण किं ते आगमनस्य हेतुः।

ब्राह्मणः — पुरंदर, ब्राह्मणः किमर्थमागच्छति।

पुरन्दरः — (विहस्य) दातारं धनं याचितुम्।

ब्राह्मणः — जानासि त्वम्।

पुरन्दरः — अहमपि ब्राह्मणः तस्मात् जानामि ब्राह्मणानां चित्तवृत्तिम्।

ब्राह्मणः — पुरन्दर, अहं मम पुत्रस्य मौञ्जीधारणव्रतबन्धं चिकीर्षामि। तस्मात् तत्कृते अपेक्ष्यते धनम्।

पुरन्दरः — यं कमपि दातारं गत्वा धनं याचतु।

ब्राह्मणः - न कोऽपि दाता अस्मिन् पत्तने।

पुरन्दरः — तस्मात् किं कर्तव्यम्।

ब्राह्मणः — तस्मात् किं कर्तव्यमिति विचार्य अहं त्वत् सकाशं समागतोऽस्मि।

पुरन्दरः — अर्थात् मां धनं याचितुं समागतोऽसि।

ब्राह्मणः — हां त्वामेव धनं याचितुं समागतोऽस्मि।

पुरन्दरः — किं मत्समीपे निधिः विद्यते सर्वेभ्यः विभाज्य दातुम्? अत्र न केषां अपि दानं दीयते। अहं दानार्थं अत्र उपविशामि किम्?

ब्राह्मणः — अयि भोः युष्मादृशानां दानात्विना अस्मादृशानां पुत्राणां मौञ्जीधारणव्रतः कथं भविष्यति, भवानेव कथयतु पुरन्दर।

पुरन्दरः — अत्र आपणे वस्तुन्यासेन तत्तु हिरण्यन्यासेन धनं दीयते किन्तु न दानरूपेण। ततः त्वं गत्वा यत् किमपि सुवर्णाभरणं आनीय मत्सकाशे निक्षिप्य धनं गृहीत्वा निवर्तस्व। नोचेत् अधुनैव गच्छ पुनः मम समीपं मा आगच्छ।

ब्राह्मणः — अयि पुरन्दर अहं अलौकिकः। मे वेदाध्ययनं विना नान्यत् ज्ञातमस्ति। पुनः उपनयनानन्तरं अहं ते सर्वं धनं दास्यामि।

पुरन्दरः — तदा त्वं कथं दास्यसि।

ब्राह्मणः — वटोः भिक्षावेलायां भिक्षारूपेण यत् धन बन्धुभ्यः संप्राप्यते तत् धनं तुभ्यमहं दास्यामि।

पुरन्दरः — ब्राह्मणाय दत्तं वीतिहोत्रे निक्षिप्तं हुतमेव भवति। किन्तु न पुनरागमनं भवति।

ब्राम्हणः — किं कुर्यामहम्।

पुरन्दरः — पुत्रस्य मौञ्जीधारणव्रतः आवश्यकः किम्? अधुना अस्मिन् दारिद्र्ये।

ब्राम्हणः — अयं बालः अष्टवर्षीयः। वेदोक्तप्रमाणं अवश्यं अधुना सः उपनीतः भवितव्यः अस्ति।

पुरन्दरः — तस्मात् त्वं गृहं गत्वा यत् किमपि सुवर्णमयं उत वज्रवैडूर्याञ्चितं आभरणमानीय मह्यं देहि। अहं ते धनं दास्यामि।

ब्राम्हणः — अयि भोः, ब्राह्मणाः निराडम्बरजीविनः तेषां सर्वसमानभावुकता सर्वत्र, सर्वेषु प्राणिषु भगवत्दर्शनमेव सम्पत् नान्यत् विद्यते।

पुरन्दरः — स्त्रियः कर्णाभरणानि मङ्गल सूत्राणि हस्त कङ्कणानि धरन्ति, तेषु यत्किमपि आनय।

ब्राम्हणः — अस्मत् गृहे गृहिण्यः मङ्गलसूत्रं विना नान्यत् धारयन्ति। तत् मङ्गलसूत्रानयनं अयोग्यं भवति।

पुरन्दरः — मङ्गलसूत्रमानय इति नाहं कथयामि। किन्तु भूषणान्तरं आनय धनं दास्यामि।

ब्राम्हणः — अहं यायावरः भिक्षाटनेन जीवामि। नाहमानेतुं शक्तः सुवर्णाभरणम्।

पुरन्दरः — अहं धनं दातुं अशक्तः।

ब्राम्हणः — अस्मिन् ग्रामे न कोऽपि दाता विद्यते प्रष्टुम्। सर्वोऽपि धन सम्पादने तत्परो भूत्वा कृत्याकृत्यं विधाय जीवति।

पुरन्दरः — त्वं तव पत्नीसमीपं गत्वा तां विचारय सा दास्यति तुभ्यम्। तत् आनीय मह्यं देहि तदा अहं तुभ्यं धनं दास्यामि।

ब्राम्हणः — मे जाया कथं दास्यति। तस्याः समीपे न किमपि विद्यते।

पुरन्दरः — आभरणैर्विना स्त्रियः कथं जीवन्ति। तेषां अभरणानि पञ्चप्राणापेक्ष्या अधिकतमानि। त्वं गच्छ तव पत्नीं विचारय।

ब्राह्मणः — ब्राह्मणस्त्रीणां आभरणैः किं प्रयोजनम्। तेषां अभरणं शीलमेव।

पुरन्दरः — ब्राह्मण अधिकप्रलापैः किं प्रयोजनम्। विना वस्तुन्यासेन नाहं दास्यामि तुभ्यं धनम्। त्वं गच्छ। (इति उक्त्वा सः पुरन्दरः अन्तः गच्छति)

ब्राम्हणः — अयि पुरन्दर अहं प्रयतिष्ये। पुनरागच्छेयम्। (इत्युक्त्वा निर्गच्छति)

(यवनिका पतति)

* * *

पंचमं दृश्यम्

(रमा कङ्कतिकया शिरोजान् प्रसादयति ततः प्रविशति ब्राह्मणः)

ब्राह्मणः — भवति भिक्षां देहि।

रमा — नमस्ते ब्राम्हण।

ब्राम्हणः — भगवति अहं भिक्षार्थमागतोऽस्मि।

रमा — तिष्ठ, भिक्षामानयेयम्।

ब्राह्मणः — साधु मतल्लिके।

रमा — (अन्तः गत्वा एकं फलं गोधूमान्श्च आनीय तस्य भिक्षा गोण्यां निक्षिपति)

ब्राम्हणः — अयि मतल्लिके अहं संतुष्टोऽस्मि भवत्याः भिक्षादानेन। किन्तु मम-- (इत्यर्धोक्त्या)

रमा — किन्तु कथय किमपेक्ष्यते अधिकम्।

ब्राह्मणः — अयि मातः अहं महत्तरां भिक्षां याचयामि।

रमा — अयि ब्राम्हण, कीदृशीं भिक्षां तव याचसे।

ब्राम्हणः — अम्बे, अहं मे पुत्रस्य मौञ्जीधारणव्रतं चिकीर्षामि तदर्थं धनमपेक्ष्यते मया। भवति धनं देहि।

रमा — अयि ब्राम्हण नाहं धनं दातुं शक्ता भवामि, यतः धनं मम समीपे न विद्यते।

ब्राह्मणः — अयि मातः त्वं जानासि वयं भूसुराः निर्धनाः केवलं वयं वेदपारगाः। अस्मत् समीपे न किमपि धनं विद्यते, तस्मात् मौञ्जी धारण व्रताय धनं याचे।

रमा — त्वं किमपि वस्तु याचस्व अहं दास्यामि किन्तु न धनम्।

ब्राम्हणः — भगवति, भवत्याः नाशिकापुढे विराजमानं वज्रखचित नाशिकाभरणं मे देहि।

रमा — महाब्राम्हण गृहाण। (इति नासिकापुटात् शिथिलीकृत्य प्रयच्छति)

ब्राह्मणः — सौभाग्यवती भव। (इति आशीर्वादान् दत्वा निर्गच्छति)

रमा — अहो मे जीविते योग्यब्राम्हणाय अद्यैव दानं कृतम्। धन्यास्मि। (इति निश्वस्य निर्गच्छति)

(यवनिका पतति)

* * *

षष्ठं दृश्यम्

(पुरन्दरः वज्रवैडूर्याणां गणनां कुर्वन्नास्ते, तस्य पुरतः तुला विद्यते सः पूर्ववत् उपविष्टः आस्ते। ततः प्रविशति ब्राम्हणः)

ब्राह्मणः — अपिकुशलं पुरन्दर।

पुरन्दरः — (उन्नमित शिरः) नमस्ते ब्राम्हण।

ब्राह्मणः — ते साधु भवतु।

पुरन्दरः — किं साधु किं असाधु एषु दिवसेषु सम्यक् व्यापारः न चलति। तूष्णीं अहं अत्रोपविशामि।

ब्राह्मणः — अहं आगतोऽस्मि पुनः त्वां द्रष्टुम्।

पुरन्दरः — दर्शनेन किं प्रयोजनं भवति। त्वया यत् किमपि आनीतं किम्। अहं विस्मृतवानस्मि, किं पुत्रकस्य उपनयनं कृतं किम्?

ब्राह्मणः — एतावत्पर्यन्त न कृतं मया यतः बहु धनमपेक्ष्यते उपनयनस्य। तत् धनं अधुना अहं त्वत्तः गृहीतुं आगतोऽस्मि।

पुरन्दरः — उक्तं च मया विनाच न्यासं धनं न दीयते इति।

ब्राह्मणः — हां अहं उक्तोऽस्मि।

पुरन्दरः — तर्हि किमर्थमागतः विनाच न्यासम्।

ब्राह्मणः — अयि भोः न्यासं संस्थाप्य धनं ग्रहीतुं आगतोऽस्मि।

पुरन्दरः — हां तथा वद। दर्शयतु तत् वस्तु भवान्।

ब्राह्मणः — पुरन्दर, अस्य कृते कियत् धनं दास्यसि। (इति तत् वस्तु हस्तेन गृहीत्वा दर्शयति)

पुरन्दरः — देहि मे तत् वस्तु हस्ते।

ब्राह्मणः — (उत्तरीयाञ्चल ग्रन्थि विस्रस्य तस्मात् नासिकाभरणं गृहीत्वा तत् पुरन्दर हस्ते निक्षिपति)

पुरन्दरः — (विकसितवदनः तत् वस्तु तदेकदृष्टया पश्यन् पुनः ब्राह्मणं पश्यन्) एतत् वस्तु अतीव सुन्दरं अमूल्यं च प्रतिभाति।

ब्राह्मणः — हा इदं नाशिकाभरणम्।

पुरन्दरः — तदेव अहमपि तर्कयामि इदं कस्याः नाशिकाभरणमिति।

ब्राह्मणः — पुरन्दर, महत् धनं प्राप्तुं आनीतं मया।

पुरन्दरः — कस्मात् उत कस्याः समानीतम्।

ब्राह्मणः — गृहिण्याः।

पुरन्दरः — (साशङ्कम्) किं तया दत्तं इदं, उत चोरयित्वा आनीतम्।

ब्राह्मणः — पुरन्दर त्वं अधिक प्रसङ्गं करोषि तथामावद।

पुरन्दरः — परिहास विजल्पितं मया।

ब्राह्मणः — मौञ्जी धारण व्रतार्थं दत्तवती सा।

पुरन्दरः — सत्यं इदं गृहिण्याः एव।

ब्राह्मणः — अहं गृहं गत्वा तामप्रृच्छम्। सा अनुपदमेव दत्तवती। एतत् न्यासरूपेण गृहीत्वा दीयतां धनं सत्वरम्।

पुरन्दरः — एतत् वस्तु अमूल्य विद्यते। अस्य कृते मम समर्पे धनं नास्ति। एतत् वस्तु अत्रैव स्थापय। श्वः आगत्य धनं गृहाण।

ब्राह्मणः — तथा कर्तुं नोत्सहे। मम धनं अधुनैवापेक्ष्यते।

पुरन्दरः — तथा यदि त्वं अत्रैवोऽपविश। अहं अधुना प्रत्यागच्छेयम्।

ब्राह्मणः — अधुना त्वया कुत्र गम्यते?

पुरन्दरः — अधुना मया गृहं प्रति गम्यते। अहं पुनरागत्य धनं दास्यामि। (इति नाशिका भरणं पेटिकायां निक्षिप्य पेटिकाबन्धनं करोति) ब्राह्मण अहं गच्छामि त्वं अत्रैवोपविश। (इति निर्गच्छति)

ब्राम्हण: — (विहस्य) अरे पुरन्दर त्वं परम मूर्खोऽसि मूर्खशिरोमणिरसि। नश्वर संसार लम्पटोऽसि। इतः परं त्वं भक्तः भविष्यसि, दाससाहित्य सृष्टि करिष्यसि। ते सर्वं शुभं भूयात्। (इति वदन् हसन् निर्गच्छति)

(यवनिका पतति)

* * *

सप्तमं दृश्यम्

(पुरन्दरः पिनद्ध कवाटं उद्घाटयितुं ताडयति, आह्वयति रमे इति, किन्तु कवाटोद्घाटनं न भवति)

पुरन्दरः — (आत्मगतम्) किं करोति एषा अन्तः। कतिवारं मया कवाटोद्घाटनाय ताडितम्। (उच्चैः रमे इति आह्वयति)

(नेपथ्ये तिष्ठन्तु किञ्चित् कालं तत्रैव, अहं स्नामि इति रमायाः कण्ठध्वनिः श्रूयते)

पुरुषः सम्पादयति अतिकष्टेन गृहिणी व्ययीकरोति स्वेच्छया अर्जितं सर्वम्। कष्टालुः पुरुषः, सुखमनुभवति स्त्री, इयं लोकपरिपाटिः। यदि नाशिकाऽभरणं तस्याः समीपे न दृश्यते तर्हि अद्य तस्याः मरणमेव भविष्यति। अत्रैवोपविश्य पश्यामि सर्वम्। (इति तत्र पीठे उपविशति)

रमा — (कवाटं उदघाटयति, शिरोजान् वस्त्रखण्डेन घर्षयति) भोः स्नाम्यहं तस्मात् आलस्यं जातं किमर्थमेवं कवाटताडनं आक्रोशनं च। अद्य कृत्थाः इव भवन्तः संदृश्यन्ते। कोऽत्र हेतुः ?

पुरन्दरः — हां सत्यमेव कृत्थोऽहम्। मम वचनस्य अनुपदमेव प्रत्युत्तरं देहि।

रमा — कोऽयं प्रश्नः पृच्छतु।

पुरन्दरः — (तस्याः मुखं विलोक्य) ते नाशिकाऽभरणं न दृश्यते कुत्र विद्यते तत् ?

रमा — स्नान समये नासिकायाः शिथिलीकृत्य स्नानकोष्टे निक्षिप्तास्मि।

पुरन्दरः — त्वं गत्वा प्रथमतः नासिकाभरणं आनय।

रमा — अधुना तेन तत्र किं प्रयोजनं विद्यते।

पुरन्दरः — हञ्जे, दिदृक्षामितत्।

रमा — आनयेयं अनन्तरं दर्शयेयं अधुना किमर्थम्।

पुरन्दरः — (सक्रोधम्) अहं त्वां पृच्छामि नासाभरणं आनय दर्शय इति। यदि त्वं न दर्शयसि तत्र यमसदनमेव शरण्यं भवति।

रमा — (भीता) आनयेयं। (इति अन्तः गच्छति)

पुरन्दरः — (तत्रैव तिष्ठति)

रमा — (प्रविश्य) गृहणातु। (इति ददाति)

पुरन्दरः — (गृहीत्वा) अहं अधुनैवागच्छेयम्। (इति निर्गच्छति)

रमा — (आनन्दाश्रुपूर्णा तत्र विद्यमान श्रीकृष्णस्य मूर्तिसमीपं गच्छति तस्य विग्रहस्य पुरतः स्वात्मानं पातयित्वा कृष्ण त्वमेव मे रक्षकः इति नमस्करोति)

(यवनिका पतति)

* * *

अष्टमं दृश्यम्

(ततः प्रविशति पुरन्दरः, उपविशति पेटिका समीपे, उद्घाटयति पेटिकां, तत्र नासिकाभरणस्य अभावं विलोक्य हस्ते विद्यमान नासिकाभरणं विलोक्य आश्चर्य चकितः पुरतः विलोक्य तत्र ब्राह्मणाऽभावं विलोक्य अत्यन्तचकितः विस्फारित लोचनः भक्तिभावेन एवं कथयति)

पुरन्दरः — अयं ब्राह्मणः नहि। ब्राह्मणरूपे आगतः श्रीकृष्ण परमात्मा एव। प्रभो वासुदेव त्वमेव पुत्रकस्य मौञ्जीधारणव्रतार्थं धनं पृष्टवानसि। त्वमेव मे गृहं गत्वा मे पत्न्याः इदं नासिकाभरणं आनीतोऽसि। अहं मृत्पिण्ड बुद्धिः अभवम्। तव नाटकं अनवबोधितोऽस्मि। देव न कोऽपि जानाति ते अद्भुत रचनां मायां च वसुधातले। किमेतत् जीवितेन प्रयोजनं यदा साक्षात् भगवान् श्रीकृष्णः ब्राह्मणरूपेण मां प्राप्तः तदा अहं अन्धो भूत्वा तं द्रष्टुम शक्तोऽभवम्। धिङमे जीवितम्। धिङ मे संपत्। धिङमे धनकनक लोलुपत्वम्। सर्वं धिक्। दृश्यमानं धिक्। रमे त्वं धन्याऽसि। त्वं श्रीकृष्णेन यार्चितं दत्तवती। ते जन्म सार्थकं बभूव। न मे रोचते इदं वस्तुजालम्। सर्वं नश्वरम्। परमात्मा अनश्वरः नित्यः, स्थाणुः अचलः सनातनः। अधुना परावर्तित जीवितोऽस्मि। तस्मादहं विठ्ठलं गानरूपेण स्तोत्रं विधाय मुक्तिं प्राप्स्यामि। हे पुरन्दर विठ्ठल। कृष्ण, मुरारे, मधुकैटभारे, आनन्द, गोविन्द मुकुन्द, शौरे।

सर्वं भूतान्तरात्मानं। बहुरूप विलासितम्।
अणीयांसं च देवेशं। हृषीकेशं भजाम्यहम्॥

(यवनिका पतति)

पण्डित : ओगेटि परीक्षित् शर्मा, एम्.ए.

जन्म : १० ऑगस्ट १९३०

तेलुगु-संस्कृत भाषाद्वय क्षेत्रे प्रथितयशाः कविः नाटककारश्च ।

प्रकाशितानि संस्कृत काव्यानि

१) ललित गीता लहरी (गेय गीत संग्रहः)
२) यशोधरा महाकाव्यम्(अखिल भारतीय कालीदास पुरस्कारेण-सन्मानितम्)
३) अक्षय गीत रामायणम्(सप्तपदी)
४) कच-देवयानीयम् (नाटकम्)
५) श्रावणम् (नाटकम्)
६) पारीक्षितम् (नाटकम्)
७) नर्तनशाला (नाटकम्)
८) वज्रं वज्रेण भिद्यते (नाटकम्)
९) प्रबोधनम् (नाटकम्)
१०) गुरुदक्षिणा (नाटकम्)
११) उत्तर-गोग्रहणम्(नाटकम्)
१२) स्वप्ननिरुद्धम(नाटकम्)
१३) इन्द्राय-स्वाहा (नाटकम्)
१४) धनुर्भङ्गम् (नाटकम्)
१५) भीष्म प्रतिज्ञा (नाटकम्)
१६) सावित्री (नाटकम्)
१७) काव्यावतरणम् (नाटकम्)
१८) रक्षा बन्धनम् (नाटकम्)
१९) वराह-मिहिरम् (नाटकम्)
२०) बिल्हणीयम् (नाटकम्)
२१) राष्ट्रायेदम् (नाटकम्)
२२) आत्मार्पणम् (नाटकम्)
२३) परिवर्तनम् (नाटकम्)

प्रकाशनोन्मुख साहित्यम्

१) प्रतापराणायनम् (महाकाव्यम्)
२) ते हि नो दिवसां गताः (आत्मचरितम्)
३) सौन्दर्य मीमांसा
४) विश्वनाथ कविता (तेलुगु)
5) Pen-Flowers (English Poetry)

भाषाधिकारी (तेलुगु) भाषासंचालनालयः
विभागीय-कार्यालयः न्यू सेण्ट्रल बिल्डिङ्ग (द्वितीय-भूमिका)
पुण्यपत्तनम् महाराष्ट्र–भारत ४११ ००१.